

9 Friedrich Nietzsche (1844-1900): filosoof met de hamer

Antoine Hol

Filosoof met de hamer

Nietzsche is een filosoof die zichzelf ziet op het breukvlak van een verleden, dat we achter ons zouden moeten laten, en een nieuwe toekomst, die zich weliswaar moeilijk laat raden, maar ruimte zal geven aan een nieuwe mens. Met het verleden moet worden afgerekend. Daar moet men volgens Nietzsche overigens niet te licht over denken. Afgerekend moet worden met al onze noties van het ware en het goede. Al datgene waaraan we geloof en waarde hechten, zullen we achter ons moeten laten. Alles wat we van waarde vinden, moeten we ontwaarden. Een radicaal afscheid is dus nodig van onze vertrouwde cultuur en waarden. Het is tijd voor een 'ommunting van alle waarden'.

Nietzsches werk getuigt van een dramatisch moment in onze culturele geschiedenis. Men kan het lezen als een diagnose van de ondergang van onze westerse cultuur.¹ Deze cultuur zou aan haar eind zijn gekomen. Nieuwe, betere, andere perspectieven zijn daarom nodig. Om de weg daarvoor vrij te maken moeten eerst de restanten worden afgebroken. Niet voor niets spreekt Nietzsche over de filosoof met de hamer. Wie wil bouwen, zal eerst moeten slopen. Wat komt er zoal onder de hamer?

Geen vaste grond meer onder de voeten

Alle vertrouwde waarden binnen onze cultuur staan volgens Nietzsche op de tocht. En dit is nog voorzichtig uitgedrukt. Eigenlijk is volgens hem de vaste grond onder onze cultuur weggeslagen. Kernachtig drukt hij dit uit in zijn parabel van 'De dolle mens' (FW 125) die, op klaarlichte dag, met een lantaarn in de hand op zoek is naar God. Hij zal hem niet vinden, want de moderne mens heeft God gedood. Daarmee

¹ Nietzsche is niet de enige die dit thema aansneet, wel de meest diepzinnige en meest radicale. Vgl. ook Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*, Wenen: Verlag Braumüller 1918.

is alle houvast verdwenen. De wereld is 'de weg kwijt'. 'In welke richting beweegt zij zich nu? In welke richting bewegen wij ons?', zo vraagt de dolle mens.

Waarheid

Een van de op de tocht staande waarden betreft de waarheid. Wij hechten aan waarheid en menen die uiteindelijk te kunnen vinden. Voor Plato lag die waarheid opgeslagen in het abstracte rijk der ideeën, kenbaar voor de filosofen. In het moderne verlichtingsdenken is de waarheid kenbaar voor kritische geesten die de ideologische vertekening van de werkelijkheid doorprikken en ontmaskeren. Maar bestaat er wel zoiets als waarheid? Waarheid veronderstelt zoiets als een zichzelf gelijkblijvende werkelijkheid, met een vaste structuur die kan worden gekend en beschreven. Wat rechtvaardigt ons echter te veronderstellen dat er inderdaad zo'n werkelijkheid bestaat? Kan het niet evengoed zo zijn dat niets vaststaat? Dat, zoals Herakleitos dat al enkele millennia eerder beweerde, alles vloeiend is, veranderlijk. Waarheid is volgens Nietzsche niet meer dan 'een beweeglijk leger van metaforen'. Het is een interpretatie van de werkelijkheid en niet meer dan dat. Waar de moderne mens hoopt op een waarheid te stuiten, pleit Nietzsche voor het ontwikkelen van perspectieven. Nietzsche is in die zin een perspectivist. Maakt het niet uit welk perspectief men kiest? Geldt voor Nietzsche hetzelfde wat tegenwoordig voor velen geldt: dat alles evenwaardig is, hoe men ook in het leven staat? Zeker niet: Nietzsche ziet het als de opdracht van eenieder dat perspectief te zoeken dat de meeste mogelijkheden biedt in het leven. Om die reden betitelde de dichter Marsman hem wel als een 'vitalist'.

Nihilisme

Dit zoeken naar verruimende perspectieven heeft alles te maken met wat Nietzsche beschouwt als de wortel van het moderne verval, want van verval is volgens hem wel degelijk sprake, hoe moeilijk dat voor de 'verlichters' ook te accepteren is. Zowel grondslag alsook symptoom van dat verval is een alomvattend nihilisme dat binnen de westerse cultuur het ondermijnende werk verricht.

Naar een genealogie van de moraal

Met Marx en Freud is Nietzsche welbeschouwd een meester van de verdenking. Niets is wat het lijkt. Waar we waarheid, rechtvaardigheid en goedheid zien, ontdekt Nietzsche niets anders dan een wil tot macht. Daar waar we denken vooruitgang te boeken en onze kracht te vinden, ontwaart Nietzsche decadentie en zwakheid. Bijzonder scherp houdt hij ons een en ander voor in zijn meest samenhangende essay *Naar een genealogie van de moraal*. In deze wordingsgeschiedenis graaft Nietzsche

naar de wortel van wat wij in onze moderne westerse cultuur aanduiden als moraal. Het gaat hem om een zoektocht naar de waarde van de moraal zelf. Volgens Nietzsche is 'een kritiek van de morele waarden nodig'.² Onze morele idealen, die hun hoogste uitdrukking krijgen in het medelijden met de zwakkeren, zijn niets anders dan symptomen van machteloosheid, onvermogen en zwakte. Oorspronkelijk was er zo iets als een 'Herrenmoral', het product van voorname, scheppende geesten, die de zwakken overheersten. Een moraal dus, die een hiërarchie impliceerde, 'een pathos van de distantie', het gevoel van een hogere soort tegenover een lagere soort, een beneden. In die moraal gold de tegenstelling tussen 'goed' en 'slecht'.³ Deze oorspronkelijke moraal is volgens Nietzsche weggedrukt. De zwakken, die werden overheerst, kwamen in opstand – Nietzsche spreekt van een slavenopstand – en hebben uiteindelijk de sterken overwonnen. In plaats van een herenmoraal is zo een slavenmoraal dominant geworden. Hoe heeft dit kunnen gebeuren? Immers, wat zwak is kan logischerwijs wat sterk is toch niet overwinnen? Desalniettemin lukte het de zwakken uiteindelijk de sterken aan zich te onderwerpen. Zij ontdekten namelijk dat de zwakte van de sterke lag opgesloten in zijn vermogen tot medelijden. Doordat de zwakken hun het lijden voorhielden, werden de sterken week en gingen zo aan hun medelijden ten gronde. Op deze manier werd het mogelijk heel de rangorde van waarden om te keren. Want inderdaad, ook de (slaven)moraal kent haar waarden, zij het dat Nietzsche niet nalaat ons de weinig verheffende oorsprong daarvan voor ogen te houden. De grondslag voor alle deugden die we in de slavenmoraal prijzen, ligt opgesloten in wraakgevoelens, of beter gezegd: in een zeker *ressentiment*. Het is dit *ressentiment*, product van de frustratie omdat men te zwak is om te heersen, dat hier waardescheppend is geworden. Deze slavenmoraal is dan eigenlijk ook niet creatief, maar eerder reactief. Haar waarden zijn te begrijpen als een reactie op, eerder nog een negatie van de herenmoraal. Zij berust louter op een 'nee zeggen' tegen alles wat anders is. De sterken wordt een verwijt gemaakt van hun sterkte, hun kracht die de zwakken onderwerpt. Van de sterken wordt verlangd dat ze die kracht niet uiten. Dit is volgens Nietzsche echter net zo onzinnig als wanneer men de roofvogel verwijt lammeren te verorberen.⁴ Een dergelijk verwijt berust slechts op een fundamentele dwaling, die door onze taal mogelijk is. Doordat we een activiteit beschrijven als een product van een 'subject', van 'iets' dat 'doet', kan men denken dat het iets of iemand vrijstaat al dan niet te handelen. Op deze manier wordt het mogelijk om iemand verantwoordelijk te houden voor zijn daden. Maar net zo goed is het onzinnig om het onweer verantwoordelijk te houden voor donder en bliksem (alhoewel we zeggen dat 'het' onweert) en om de roofvogel te verwijten zich als roofvogel te gedragen. Zo is het ook onzinnig, aldus Nietzsche,

2 Friedrich Nietzsche, *Genealogie van de moraal*, Amsterdam: Arbeiderspers 2006, Voorrede § 6.

3 GM, Eerste essay § 2.

4 GM, Eerste essay § 13.

om de sterke te verwijten zijn kracht te uiten en actief te zijn. En zoals de slaven de sterken verwijten sterk te zijn en in zekere zin daarin hun tekortkoming zien, zo 'liegen ze de zwakte om tot een verdienste'. De 'machteloosheid' wordt de kern van de 'goedheid'. Bestaat de zwakheid van de zwakken erin dat zij zich niet kunnen wreken, dan maken ze daarvan dat zij niet 'willen' wreken. Vergevingsgezindheid, liefde voor je vijand, berusting, dat alles wordt tot deugd verheven.⁵

De moraal van de zwakken, de slavenmoraal, verschilt uiteindelijk in fundamenteel opzicht van die van de heersers, de heersersmoraal. Dit komt tot uitdrukking in de verschillende begrippen die in de respectievelijke moralen worden gebruikt om deugden en niet deugden aan te duiden. Stonden binnen de heersersmoraal 'goed' en 'slecht' tegenover elkaar – daarbij uitdrukking gevend aan een aristocratische levensdrift – in de slavenmoraal is alles gaan draaien om de tegenstelling tussen 'goed' en 'kwaad'.

De les die we uit Nietzsches analyse kunnen trekken, is dat we onszelf niet al te snel op de morele borst moeten kloppen. Achter onze moraal gaat een heel andere, in onze eigen ogen minder 'fraaie' wereld schuil. Preciezer: de basis van onze moraal is amoreel. In eerder werk ontdekte Nietzsche de wreedheid, de lust om anderen pijn te doen, als grondslag van onze morele waarden. Is de oefening van deugden erin haar kern niet op gericht om anderen leed toe te voegen? Ligt in het lijdzaam ondergaan van lijden niet een zekere bevrediging opgesloten, omdat men weet dat men hiermee anderen leed aandoet, al is het maar in de vorm van *mede-lijden*? Ligt in de kuisheid niet een zeker genoegen opgesloten, omdat men weet dat men daarmee de onkuisen een ongemakkelijk gevoel geeft?

Wil tot macht

In Nietzsches beschrijving van de ontwikkeling van de moraal tekent zich een inzicht af dat in de latere filosofie van Nietzsche steeds meer op de voorgrond treedt, namelijk dat alles wil tot macht is. De huidige moraal kan volgens Nietzsche niet worden begrepen los van een onderliggende machtsstrijd. Ooit was het de machtsuiting van de voornamen die een tegenmacht opriep van de slaven. En net zo goed als de macht van de slaven niet meer dan een reactie was op de macht van de voornamen, was ook de moraal van de slaven, de slavenmoraal, niet meer dan een reactie op de moraal van de heren, de herenmoraal. Geen eigen schepping dus, maar zuiver reactie. Op wonderlijke wijze is deze slavenmoraal uiteindelijk toch dominant geworden, zij het dat haar inhoud nog altijd moet worden begrepen als een

⁵ GM, Eerste essay § 14.

reactie op en een tegengaan van de herenmoraal. Geen macht zonder tegenmacht.⁶ Het principe van de wil tot macht heeft bij Nietzsche deels een persoonlijke, zo men wil, psychologische betekenis. Het duidt op zijn verlangen om macht over zichzelf te krijgen en uiteindelijk zichzelf te overwinnen. Niet voor niets heeft Thomas Mann in zijn grootse *Doktor Faustus* veel van Nietzsches biografie in de figuur van Faust verwerkt. Nietzsches filosofie is nauw verbonden met een ervaring van een nihilisme. Een ervaring die hij ook in fysieke vorm bij zichzelf ervoer⁷ en die elke creativiteit teniet dreigde te doen. Dit onvermogen wil Nietzsche te boven komen en in die zin zichzelf overwinnen. Gaandeweg ontdekt Nietzsche de wil tot macht echter als basisprincipe, als 'grondwet' van heel het bestaan. 'Waar ik maar leven vond, vond ik wil tot macht'.

Dit inzicht moet men verbinden met dat andere, dat de moderne tijd het moet stellen zonder God. Nu de moderne mens 'God heeft gedood', is tevens elke oorspronkelijke zin aan het bestaan ontvallen. Het bestaan is op zichzelf zonder betekenis. Betekenis, zin, is niet gegeven, maar moet tot stand worden gebracht. En heel die zingeving is onderdeel van het proces van de wil tot macht. Om dit te begrijpen is het van belang dat men Nietzsches principe niet met dat van Darwin verwart. Nietzsche ziet namelijk meer dan een wil tot zelfbehoud. Hij geeft een meer expansieve uitleg van het leven. Zoals hij uit is op zelfoverwinning, zo ziet Nietzsche eigenlijk in heel het bestaan, inclusief de natuur, een voortdurend streven naar groei en overheersing. Hij ziet slecht 'wilspunctuaties die voortdurend hun macht vergroten of verliezen'.⁸

Nietzsches filosofie moet dan ook niet worden begrepen als een neutrale, de 'objectieve werkelijkheid' weergevende beschrijving. Men doet Nietzsches filosofie recht deze te zien als een uiting van de wil tot macht, waarbij Nietzsche in of door zijn filosofie die krachten hoopt aan te boren, die een overwinning op het leven mogelijk maken. Zo begrepen wordt ook Nietzsches zoeken naar waarheid inzichtelijk. Hiervoor merkten we reeds op dat waarheid en kennis bij Nietzsche perspectivistisch van karakter zijn. Nietzsches waarheid en kennis zijn in zekere zin altijd 'partijdig'. Zodra men echter aanvaardt dat in de werkelijkheid inderdaad geen vooraf gegeven zin valt te ontdekken, is ook duidelijk dat dit niet anders kan. Men vindt geen waarheid, of betekenis, men maakt die. En dat 'maken', dat vormen, heeft alles te maken met de voortdurende strijd om macht. Waar men waarheden 'ontdekt', dringt men de werkelijkheid immers iets op. Op zichzelf is alles wat gebeurt zonder enige zin. Het is de mens die aan de werkelijkheid een zin oplegt. Zingeving is een teken van overheersing, van het kneden van de werkelijkheid naar mense-

6 Michel Foucault heeft dit inzicht als uitgangspunt genomen voor zijn analyses van de moderne verhouding tussen macht en weten.

7 Nietzsche leed onder meer aan zware hoofdpijnen.

8 *Sämtliche Werke, Kritische Studienausgabe*, Band 13, Berlin / New York: Walter de Gruyter 1980, p. 36-37.

lijke maatstaven. Het zijnde moet zich voor de mens 'voegen en buigen'.⁹ Ook voor Nietzsche geldt dat kennis macht is. Maar anders dan gewoonlijk verstaan, gaat het hierbij niet om een uitwendige en instrumentele verhouding. Bij hem gaat het er niet om dat men door meer kennis meer macht krijgt. Voor Nietzsche is kennis zelf macht.¹⁰ Kennisverwerving is een manier om macht te krijgen over de werkelijkheid, en macht uit zich in bepaalde kennis. De kunst is inzichten, interpretaties van de werkelijkheid te ontwikkelen die de weg vrijmaken voor een expansief, creatief of 'vitaal' bestaan. Kennis en waarheid zijn voor Nietzsche wezenlijk verbonden met het bevorderen van vitaliteit.

Democratie als verval

Na een eeuw van discussie over het karakter van waarheid, waarbij we vertrouwd zijn geraakt met bepaalde meer relativistische visies op kennis, vinden we de hier gepresenteerde uitwerking van Nietzsches idee van de wil tot macht wellicht niet onmiddellijk verontrustend. Anders ligt dat waarschijnlijk bij de politieke uitwerking van dit principe. Nietzsche is hier echter zeer consequent. Wat ook in het verhaal over de ontwikkeling van de moraal al zeer expliciet naar voren komt, is dat het in de machtsstrijd steeds op een boven- en onderschikking neerkomt. Eerst zijn er heren, die maken slaven, die op hun beurt weer 'heren' worden. Wil tot macht impliceert dus hiërarchie en daarmee ongelijkheid. Nietzsche ontwikkelt dan ook een zekere aristocratische visie op de samenleving en beschimpt de democratie en het socialisme met hun pleidooi voor gelijkheid en solidariteit. Hij lijkt er niet in te geloven dat het voor velen is weggelegd daadwerkelijk 'groots en meeslepend' te leven. Slechts enkelen zullen in staat zijn scheppend te leven. En omdat Nietzsche alleen daarvoor oog heeft, betekent dat voor hem de rest niet van waarde is. De mensheid is er niet voor zichzelf, zo lezen we, maar vindt haar rechtvaardiging, haar doel 'in haar hoogtepunten, in de grote "enkelingen", in de heiligen en de kunstenaars'.¹¹ Democratie, met de nadruk op gelijkheid, en socialisme, met de nadruk op welzijn, leiden in Nietzsches ogen alleen maar tot nivellering en staan de hogere doelen van de geschiedenis in de weg. Met verachting spreekt hij over de representanten van deze politieke stromingen als 'laatste mensen'.¹² Waar het voor Nietzsche op aan komt, is dat de weg wordt vrijgemaakt voor een mens die deze

⁹ CM 4, 146.

¹⁰ Zie hetgeen hiervoor in noot 6 werd opgemerkt over Foucault.

¹¹ CM 7, 354. Richard Wagner was voor Nietzsche in zijn jonge jaren zo'n genie, dat het product was van de culturele machtsstrijd. Later zag hij in hem niet meer dan een exponent van de kleinburgerlijke cultuur, gelet op het volk dat afkwam op de opera's in Bayreuth (met veel bier en worst).

¹² *Aldus sprak Zarathoestra*, Voorrede § 5, Amsterdam/Meppel : Boom 1996.

laatste mensen overwint: de Übermensch. En dat is een mens die waarden scheidt 'voorbij goed en kwaad'!¹³

In het moderne tijdperk, waarin we mensenrechten kennen, en daarmee onderkennen dat elk individu met een zekere waardigheid is bekleed, is zo'n aristocratische visie moeilijk te aanvaarden, zo niet onaantvaardbaar. Toch loont het de moeite Nietzsche hier verder te volgen. Zijn kritiek op de democratie lijkt namelijk op een aspect van de democratische cultuur te wijzen, dat ook wij wellicht kritisch zouden willen benaderen. Nietzsche ziet de ontwikkeling van een samenleving, waarin alles, elk individu onderdeel wordt van een grote massa. Daarbij ligt de betekenis van elk individu slechts opgesloten in het nut voor het grote geheel. Voor Nietzsche is democratie nauw verbonden met een economische rationaliteit, die geheel dominant wordt in de moderne westerse samenleving. Deze brengt een grote productiemachinerie voort, waarbinnen de waarde van elk schakeltje (lees: individu) tot een minimum wordt teruggebracht en eenvoudig inwisselbaar is voor een ander. Opgevat in deze zin, duidt democratie op een grote ontwaarding van het individu. Wil deze ontwikkeling nog een historische betekenis hebben, dan moet voor Nietzsche deze onvermijdelijk worden gezocht in scheppende individuen, die zich van deze sociale machinerie losmaken en deze zin verlenen, rechtvaardigen. Het spreekt vanzelf dat wat deze enkelingen scheppen, volkomen 'nutteloos' zal zijn.

Nietzsche lezen

Om verschillende redenen is Nietzsche geen 'gemakkelijke' denker. Vooreerst zijn stijl. Bij Nietzsche treft men nauwelijks systematisch uitgewerkte gedachten aan. Dat is ook niet verwonderlijk. Als vorm en inhoud samengaan, dan mag men van een filosoof, die de idee ver achter zich laat dat de wereld in een systeem zou zijn te vatten, ook geen systematische verhandelingen verwachten. De aforistische stijl die Nietzsche hanteert, sluit goed aan bij de door hem 'ontdekte' chaotische en vloeiende werkelijkheid (Herakleitos' 'panta rhei') en weerspiegelt dan ook in zekere zin zijn filosofie. Nietzsche is ook niet gemakkelijk vanwege de radicale denkwijze. Hij pretendeert te breken met een denktraditie van duizenden jaren, wat uiteraard, als hij daarin slaagt, de nodige hoofdbrekens zal kosten om met hem mee te denken. Na een eeuw van de moderniteit zijn we inmiddels iets gewend en hebben we beetje bij beetje verwerkt, weerlegd of verder gedacht. Of Nietzsche radicaal heeft gebroken met de traditie van het westerse denken, blijft de vraag. Afscheid van de westerse filosofie wil voor Nietzsche zeggen: afscheid van de metafysica, ofwel van de idee dat er een grond is waarop ons bestaan berust. Die grond zou zijn weggeslagen (God is dood). Maar is die grond bij Nietzsche wel verdwenen? Is zijn leer dat alles in de kern wil tot macht is, niet een nieuwe grond onder onze westerse voeten? En

13 De titel van een van Nietzsches centrale werken.

staat Nietzsche daarmee niet nog steeds in die lange traditie, waaraan hij dacht te ontkomen?

Ongemakkelijk is Nietzsche ook, vanwege de vele uitdrukkingen die, zeker na de Tweede Wereldoorlog, gevoelig liggen. Zo uit Nietzsche zich in zijn geschriften nogal eens kritisch over het jodendom (maar wisselt graag van uitgever, omdat hij van 'die antisemiet' afwil, en raakt gebrouilleerd met zijn zus Elisabeth, vanwege het antisemitisme van haar man Bernard Förster). Nietzsche hoopt op een 'Übermensch', een hoop met een erg wrange bijmaak na wat er in de nazi-ideologie van gemaakt is. Bemerkt wel dat Nietzsche wars was van elke vorm van volksmennerij en elke eventuele toe-eigening van zijn denken door de nazi-ideologen om die reden al niet meer dan selectief, vervalsend en contradictoer kan zijn. En is het niet eerder zo dat men het totalitarisme van het nazisme kan beschouwen als een krampachtige poging om de verbrokkeling die Nietzsche in het denken heeft ontdekt – er is niet meer een enkele waarheid – te compenseren, door op het politieke en culturele vlak te streven naar een volmaakte vorm van eenheid? Nietzsches boodschap is echter steeds geweest, de veelheid, het vliedende en toevallige te onderkennen. 'Amor fati' was zijn devies.

En dan is er nog zijn afwijzing van de democratie. Alhoewel zijn kritiek mogelijk de vinger legt op een niet te miskennen inherente problematiek van onze moderne door de economie gestuurde en gedomineerde cultuur, blijft een radicale devaluatie van de democratie onaanvaardbaar. En lag hier niet een oplossing voor de hand? Begaat Nietzsche hier niet de fout alles binnen een enkele wereld te willen onderbrengen? Is het niet een groot goed van de moderne liberale democratieën dat de staat afstand houdt van de invulling van wat het goede leven is? Waarom zou men dan niet een democratisch ingerichte staat kunnen hebben, waarbinnen ruimte is voor een nietzscheaanse cultuur?¹⁴ Net als binnen het christendom twee werelden worden gedacht, de goddelijke en de civiele wereld, zo zou Nietzsche toch ook twee werelden kunnen onderkennen? Of niet? Hoe dan ook blijft het problematisch Nietzsche hier kritiekloos te volgen. Zijn radicale cultuurfilosofie leidt immers tot een meedogenloos perfectionisme, waarbij geen staatsvrije zone meer bestaat, of tot een politiek elitisme, zoals bijvoorbeeld in Plato's *Republiek*, dat gemakkelijk de verwarring tussen feitelijk leiderschap en moreel leiderschap in de hand werkt, zonder dat we nog van de illegitieme macht verlost kunnen worden.

¹⁴ Hier dient te worden gewezen op het werk van onder anderen Hannah Arendt, die een vergelijkbare (mede aan Nietzsche ontleende) analyse van de westerse cultuur maakt, maar tegelijkertijd een voorvechtster is van de democratie. Zie in het bijzonder haar *The Human Condition* (in het Nederlands vertaald als: *Vita Activa*).

Kan men om Nietzsche heen?

Nietzsche is geen rechtsfilosoof. Recht en staat konden hem maar matig boeien. Hij had andere vergezichten. Maar Nietzsche is een ijkpunt. Hij is een ijkpunt waar het gaat om het doordenken van de grote vragen van onze tijd. Net als bij Kant gaat het om drie grote vragen: wat kunnen we kennen, wat moeten we doen, en wat mogen we hopen? De antwoorden van Nietzsche zijn echter fundamenteel anders dan die we bij Kant aantreffen. Zij geven echter niet minder dan die van Kant aanleiding tot voortdurende reflectie. Als men niet van een crisis in de westerse cultuur wil spreken (en wie zou dat eigenlijk na de verschrikkingen van de twintigste eeuw niet willen?), dan zal in ieder geval moeten worden onderkend dat elk verder denken in ons tijdperk een antwoord zal moeten hebben op Nietzsches radicaliteit. Of het daarbij nu gaat om waarheid, goed en kwaad, of om geloof; onze in de loop der eeuwen ontwikkelde en gepraktiseerde waarden zijn geen rustig bezit meer. En is het niet zo dat we inderdaad op zoek zijn naar onze identiteit, die wellicht een nieuwe identiteit zal worden? Want daar gaat het uiteindelijk toch om in al onze huidige debatten over onze verhouding tot minderheden, over religie, over Europa, over democratie, over globalisering, over risicosamenleving: om een nieuwe identiteit.